

OSMANLI PAMUK SANAYİSİNİN MODERNLEŞMESİ ÖRNEĞİ: MERSİN'DE THOMAS ATHANASSIADI VE OĞULLARI ÇIRÇIR FABRİKASI

AN EXAMPLE OF MODERNIZATION OF THE OTTOMAN COTTON INDUSTRY: THOMAS ATHANASSIADI AND SONS COTTON GINNING FACTORY IN MERSİN

Müge ÇİFTYÜREK*

ÖZ

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa merkezli gelişen Endüstri Devrimi'nin etkileri, Osmanlı Devleti'nde modern sanayileşme hamlelerini başlatmıştır. 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında çeşitli sektörler için Batı modelinde seri üretim yapan fabrikaların inşa edilmesine hız verilmiştir. Bu sektörler içinde yer alan dokumacılık, hammadde bolluğu sebebiyle Osmanlı Devleti'nin en yaygın sanayi kolu olmuştur. Hammadde olarak pamuk, yün, keten, ipek gibi ürünler kullanılan söz konusu sektörde, özellikle pamuk öncü bir rol oynamıştır. Endüstri Devrimi ile birlikte İngiltere, pamuklu dokuma sektöründeki hammadde ihtiyacını, 19. yüzyılda pamuk üretiminde hızlı bir yükselişe geçen Amerika'dan karşılamıştır. Ancak 1861'deki Amerikan İç Savaşı pamuk tedarikinde aksaklıklara yol açınca İngilizler, pamuk kaynağı arayışında Osmanlı topraklarına yönelmiştir. Bu bağlamda, Batı Anadolu ve Çukurova bölgesinde pamuk üretiminin niteliğini ve yaygınlığını artırma hedefiyle çalışmalar yürütülmüştür. Doğal olarak, söz konusu bölgelerde pamuk üzerine kurulu bir sanayinin de gelişmesine zemin hazırlanmıştır. Konu gereği, Adana, Tarsus ve Mersin gibi kentlerin bulunduğu Çukurova ele alındığında, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra pamuğun temizlenmesi ve işlenmesine yönelik çirçir, iplik ve dokuma fabrikaları inşa edilmiştir. Bu fabrikaların gayrimüslim girişimciler tarafından kurulduğu görülmektedir. Bunlardan biri de Thomas Athanassiadi ve Oğulları Çirçir Fabrikası'dır. Thomas Athanassiadi diğer adıyla Hacı Toma, Niğde'nin Bor kazasından gelip Mersin'e yerleşen ve Rum asıllı bir tüccardır. Çalışmada, öncelikle, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinden hareketle fabrikanın inşa süreci ve mimarisi aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, çeşitli yıllarda basılmış olan Annuaire Oriental yani Şark Ticaret Yıllıkları da fabrikanın tarihine ışık tutmuştur. Daha sonra Mersin'i konu alan kaynaklardaki bilgilerle ve bu kaynaklarda tespit edilen bir fotoğraf vasıtasıyla fabrikanın mimarisi detaylandırılmaya çalışılmıştır. Mersin kentinin ticari ve sınai hayatına kuşkusuz katkı sağlayan fabrika, Osmanlı pamuk sanayisinin modernleştirilmesine yönelik hamlelerinin somut bir örneği olması açısından da önemli veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Endüstri Devrimi, Osmanlı Pamuk Sanayi, Çirçir Fabrikası, Çukurova, Mersin.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2209-0943> ♦ E-mail: msati@mku.edu.tr

ABSTRACT

The Industrial Revolution is a process that started in England after the second half of the 18th century and its effects were not limited to Europe but spread all over the world. These effects and changes also reached the Ottoman Empire. In this context, modern industrialization attempts gained momentum after the 19th century. Western style mass producing factories in various industries began to be built. Among these industries, weaving became the most common one because of abundance of raw material in the Ottoman Empire. Among raw materials like cotton, wool, flax and silk, especially cotton had a pioneering effect in aforementioned industry.

With the Industrial Revolution, England supplied its raw material needs in the cotton textile industry from America, which had a rapid rise in cotton production in the 19th century. But when the American Civil War in 1861 caused disruptions in cotton supply, England tried to find suitable locations to grow cotton. Ottoman Empire is determined as an ideal location. Studies were carried out to develop and spread cotton production in Ottoman lands. The Ottoman Empire supported these initiatives and efforts with the incentives it published in 1862. Western Anatolia and Çukurova were the regions where cotton production became most widespread.

Çukurova, where Adana, Tarsus and Mersin were located, became an important cotton producer since the second half of the 19th century. The encouraging policies of the Ottoman Empire about cotton further stimulated production, and the cultivation areas in the region increased rapidly towards the end of the 19th century. With the entry of the Germans into the region at the beginning of the 20th century, developments in cotton agriculture continued to gain momentum. Naturally, the groundwork was prepared for the development of an industry based on cotton. Ginning, spinning and weaving factories for the cleaning and processing of cotton have begun to be built in the region. It is seen that such factories were established by non-Muslim entrepreneurs. One of these is the Thomas Athanassiadi and Sons Cotton Ginning Factory. Thomas Athanassiadi, also known as Hacı Toma, is a merchant of Greek origin, who came from the Bor district of Niğde and settled in Mersin.

In this study, first of all, the history and architecture of the factory was tried to be elucidated with the documents found in the Prime Ministry Ottoman Archives. The Annuaire Oriental, or Oriental Trade Annals, published in various years, also shed light on the history of the factory. Accordingly, the factory was built between 1911-1913. Later, the architecture of the factory was tried to be detailed with the information in the sources about Mersin and a photograph found in these sources. The factory, which undoubtedly contributed to the commercial and industrial life of the city of Mersin, also provides important data as a concrete example of the moves towards the modernization of the Ottoman cotton industry.

Keywords: *Industrial Revolution, Ottoman Cotton Industry, Cotton Ginning Factory, Cukurova, Mersin.*

Giriş

Endüstri Devrimi, 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa'da başlayan ve üretim yöntemlerinde köklü değişikliklere yol açan bir süreçtir. Bu devrim, buhar gücü ve makineleşmenin kullanımıyla üretimde büyük bir artış ve yeni ürünlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Endüstri Devrimi'nin etkileri sadece Avrupa ile sınırlı kalmayarak tüm dünyaya yayılmıştır¹. Osmanlı Devleti de bu etkilerden ve değişimlerden nasibini almıştır. Bu bağlamda, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı'da başlayan sanayileşme çabaları, Tanzimat Dönemi'nden sonra hız kazanmıştır². Batı modelinde seri üretim yapan fabrikalar inşa edilerek Osmanlı endüstrisinin modernleştirilmesi ve üretim kapasitesinin artırılması hedeflenmiştir³. Söz konusu fabrikalaşma hareketleri, genel olarak 1826-1870 yılları arasında devletin, 1870-1914 yılları arasında ise özel teşebbüsün yoğunlaştığı girişimlerle meydana getirilmiştir⁴. Sanayileşmenin teşvik edilmesi amacıyla sınıai eğitim desteklenmesi, yabancı mühendisler, uzmanlar ve teknisyenler getirilmesi, yeni teknoloji konusunda eğitim almaları için Avrupa'ya öğrenciler gönderilmesi, yurt dışından alınan her türlü alet ve edevatların vergiden muaf tutulması ve ulaşım ağının geliştirilmesi gibi politikalar yürütülmüştür⁵. Başta İstanbul merkezli olmak üzere Marmara'da, İzmir merkezli Batı Anadolu'da ve Adana-Mersin civarında buhar gücüyle ve modern ekipmanlarla çalışan dokuma, gıda, deri, toprak, ağaç, kâğıt, kimya, madeni, enerji gibi çeşitli sektörlerde fabrikalar kurulmuştur⁶.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Ticaret ve Ziraat Nezareti sanayileşmenin durumu hakkında bilgi edinmek için 1913 ve 1915 yıllarında İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak'ta sanayi sayımı gerçekleştirmiştir. Bu sayımların 1913 Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan istifade eden işletmeler dikkate alınarak yapıldığı ve dar bir bölgeyi kapsadığı için elde edilen verilerin pek de doğru sonuçlar vermeyeceği ifade edilmiştir⁷. Nitekim Adana, Tarsus, Mersin, Denizli, Trabzon, Edremit, Ayvalık gibi merkezlerdeki pamuk ipliği, çırçır, un, deri, yağ vs. fabrikalarının sayıma dâhil edilmediği öğrenilmektedir⁸. Osmanlı sanayisinin durumu ve ilerlemesi hakkında yeterli sonuçları yansıtmayan bu sayımlarda dokumacılık en yaygın sanayi kolu arasındadır. Osmanlı iktisat tarihinde ön plana çıktığı görülen dokumacılıkla, hem iç pazarlarda ihtiyaç duyulan tekstil mallarının üretimi sağlanmış hem de mühim bir ihraç kalemi ola-

1 Ashton, 1964, 58; Pamuk, 2005, 191-197.

2 Önsoy, 1984, 6; Toprak, 1985a, 1345; Güran, 1992, 235; Martal, 1999, 279; Quataert, 2004, 1002; Seyitdanlioğlu, 2009, 59.

3 Kurt, Kuzucu, Çakır ve Demir, 2016, 247.

4 Önsoy, 1984, 6; Güran, 1992, 235; Martal, 1999, 279; Quataert, 2004, 1011; Baskıcı, 2005, 162-163; Şener, 2007, 59; Seyitdanlioğlu, 2009, 59; Kurt, Kuzucu, Çakır ve Demir, 2016, 249.

5 Güran, 1992, 237-238; Baskıcı, 2005, 186-187; Pamuk, 2005, 202; Damlıbağ, 2012, 201; Şener, 2007, 68-72; Erdem, 2016, 18.

6 Baskıcı, 2005, 204-205.

7 Cillov, 1952, 202-203; Toprak, 1985b, 1352; Ökçün, 1997, XIX.

8 Cillov, 1952, 203; Ökçün, 1997, XIX; Quataert, 2004, 1016; Baskıcı, 2005, 206.

rak Osmanlı ekonomisine katkı sağlanmıştır. Pamuk, yün, ipek, keten gibi hammaddelere dayalı bu sanayi kolunda özellikle pamuk, Osmanlı Devleti'nde önemli bir tarım faaliyeti olmuştur.

18. yüzyılda, pamuğu Osmanlı topraklarından tedarik eden İngiltere, Endüstri Devrimi ile birlikte artan bu ihtiyacı karşılamak için yönünü 19. yüzyılda pamuk üretiminde hızlı bir yükselişe geçen Amerika'ya çevirmiştir⁹. Fakat 19. yüzyılın ortalarında Amerika'da iç savaşın patlak vermesi nedeniyle pamuk üretimi durma noktasına gelince İngiltere tekrar yönünü Osmanlı'ya çevirerek Anadolu'da kaliteli pamuk üretimini geliştirme ve yaygınlaştırma girişimlerinde bulunmuştur¹⁰. Bunun üzerine çiftçilere sağlanan bazı teşvikler sayesinde başta Batı Anadolu'da olmak üzere Çukurova bölgesinde pamuk üretimi çalışmaları başlamıştır¹¹. Konu gereği Çukurova incelendiğinde, yüzyılın sonuna doğru bölgede pamuk ihracatı gittikçe artmıştır. Bunda Mersin'in bir liman şehri olarak yükselmesi ve üretilen pamuğun bu liman vasıtasıyla dış pazarlara ulaştırılması için yapılan Adana-Mersin demiryolunun katkısı vardır¹². Dahası, pamuğun temizlenmesi ve işlenmesi yöntemlerinin modernleştirilmesi adına bölgede kurulan çırçır fabrikalarının, iplik fabrikaları ve dokuma fabrikalarının da ihracatın canlanmasında payı olduğunu söylemek mümkündür. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Adana, Tarsus ve Mersin'de gayrimüslim girişimciler tarafından bu türden fabrikalar kurulmuştur¹³. Bu çalışmada, Niğde'nin Bor kazasından gelip Mersin'e yerleşen ve Rum asıllı bir tüccar olan Thomas Athanassiadi ve Oğulları tarafından Mersin'de kurulan çırçır fabrikası konu alınmıştır. Adı geçen fabrikanın inşaa süreci ve mimarisi, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde yer alan vesikalardan hareketle değerlendirilmiştir. Bunun yanında çeşitli yıllarda basılmış olan *Annuaire Oriental* yani Şark Ticaret Yıllıkları fabrikanın tarihine ışık tutmuştur. Çalışmaya katkı sağlaması açısından 19. yüzyılda, Osmanlı'da pamuk üretiminde meydana gelen gelişmeler ve bu süreçte pamuk sanayisinin modernleştirilmesi hususlarına da değinilmiştir.

Osmanlı'da Pamuk Üretimi Ve Sanayisi

18. yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiltere'de filizlenen Endüstri Devrimi, tüm dünyayı etkileyecek ve modern çağın temellerini atacak bir değişimin başlangıcı olmuştur. Bu değişimin ilk kıvılcımı pamuklu dokuma sektöründe parlamıştır. Sektörde üretimi kökten değiştirecek makinelerin icadı, pamuk tüketiminde hızlı bir artış meydana getirmiştir. En önemli buluşlardan biri de 1793'te Amerikalı mühendis Eli Whitney tarafından icat edilen çırçır makinesi olmuştur (Fot. 1). Bu makine, ham pamuğu lifleri

9 Kurmuş, 1982, 60; Quataert, 1985, 1558; Kurmuş, 1987, 160-161; Damlıbağ, 2011, 438; Demir Görür, 2023, 498.

10 Kurmuş, 1987, 162; Aktüre, 1987, 85; Damlıbağ, 2007, 24; Damlıbağ, 2011, 438.

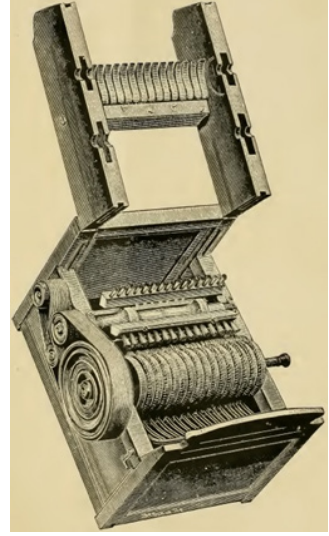
11 Kurmuş, 1982, 71; Martal, 1994, 96; Baskıcı, 2005, 97; Damlıbağ, 2011, 438; Evin, 2016, 11.

12 Varlık, 1977, 27; Dingeeç, 1998, 48, 75; Selvi Ünlü, 2009, 10; Yaktı, 2013, 282; Evin, 2016, 32.

13 Dingeeç, 1998, 46; Selvi Ünlü, 2007, 201; Özüdoğru, 2010, 103-104; Uğuz, 2011, 326; Konur Çakmak, 2019, 101.

ve çekirdeklerinden ayırmak için kullanılmıştır. Daha önce el ile yapılan bu işlemin makineleşmesiyle 19. yüzyılda pamuk üretimi, Amerika'da giderek artmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır¹⁴. İngiltere ise endüstrisinin temel unsuru olan ve kendi topraklarında yetiştiremediği kaliteli pamuğu Amerika'dan ithal etmeye başlamıştır. Fakat 1861'de Amerika'da yaşanan iç savaş nedeniyle pamuk tedarikinde kesintiler meydana gelmiş ve bu durum İngiliz pamuklu dokuma sanayisinde büyük bir krize yol açmıştır¹⁵. Bunun üzerine 1857'de kurulan Manchester Cotton Supply Association (Manchester Pamuk Tedarik Birliği), pamuk üretimini yapabilecekleri uygun yerler tespit etmeye çalışmıştır¹⁶. Osmanlı Devleti ideal bir yer olarak belirlenmiştir. Nitekim Osmanlı topraklarında pamuk üretimini geliştirmek ve yaygınlaştırmak üzere uzmanlar gönderilmiş, Amerikan tohumları çiftçilere dağıtılmış, modern tarım teknikleri öğretilmiş, ulaşım ve depolama altyapısının geliştirilmesine katkı sağlanmıştır. Osmanlı Devleti ise bu yöndeki girişim ve çabalara 1862'de yayınladığı teşviklerle destek vermiştir. Buna göre, pamuk üreten çiftçilere vergi indirimi ve toprak tahsisi yapılması, yurt dışından alınan her türlü alet ve edevatlardan gümrük vergisinin alınmaması, Amerika ve Mısır'dan getirilen tohumların çiftçilere bedava dağıtılması, pamuk yetiştirilen bölgelerde kara ve demiryolu ulaşımının sağlanması, modern tarım yöntemlerini öğreten yayınlar hazırlanması, en iyi pamuğu yetiştirenlere mükâfatlar verilmesi gibi kararlar alınmıştır¹⁷. Böylece 19. yüzyılda önemli bir ihraç ürünü olan fakat daha sonradan Amerikan ve Mısır pamuğuyla rekabette gerileyen Osmanlı pamuğu, iç savaşın yarattığı fırsatla yeniden canlanmış ve pamuk ekim alanları hızla genişlemiştir¹⁸. Batı Anadolu ve Çukurova, pamuk üretiminin en yaygınlaştığı bölgeler olmuştur.

Batı Anadolu bölgesi genel olarak değerlendirildiğinde, İngilizlerin burada pamuk üretimini arttırmaya yönelik çabaları başarıya ulaşmıştır. İngilizler tarafından desteklenerek 1857-1866 yılları arasında yapılan İzmir-Aydın demiryolu ile 1864-1872 yılları arasında yapılan İzmir-Kasaba-Alaşehir demiryolu hattı, başarıya etki eden faktörlerdendir¹⁹. Amerika'daki iç savaşın yarattığı

Fot. 1: Eli Whitney'in Çırçır Makinesi (Bates, 1899, 12)

14 Damlıbağ, 2007, 4; Damlıbağ, 2011, 436.

15 Kurmuş, 1982, 60; Damlıbağ, 2007, 24; Damlıbağ, 2011, 437.

16 Aktüre, 1987, 85; Kurmuş, 1987, 162; Damlıbağ, 2011, 437.

17 Kurmuş, 1982, 62-64; Aktüre, 1987, 85-86; Kurmuş, 1987, 162-164; Martal, 1994, 96; Damlıbağ, 2007, 90; Güran, 2014, 57.

18 Güran, 2014, 56.

19 Kurmuş, 1982, 44-47; Aktüre, 1987, 79; Çadircı, 1997, 363; Baskıcı, 2005, 131; Damlıbağ, 2007, 102.

kıtlık ve İngiliz yatırımlarının desteğiyle 1870'e kadar zirveye çıkan pamuk üretimi, bu tarihten sonra düşüşe geçmiştir. Düşüşün arkasında yatan sebepler ise Amerikan tohumlarının beklenen verimi karşılayamaması ve 1865'te Amerika'daki iç savaşın sona ermesi ile İngiltere'nin pamuk alımını yeniden buraya yöneltmesidir²⁰. Yine de uluslararası pazarda yer edinen İzmir bölgesi, pamuk üretimini sürdürmeye devam etmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar pamuk, İzmir limanının ihraç ürünleri arasında başı çekmiştir²¹.

Çalışma açısından Çukurova bölgesi ele alındığında, 1832 ile 1840 yılları arasında bölgenin hâkimi olan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa döneminde tarım alanında, özellikle pamuk üretiminde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Mısır ve Kıbrıs'tan pamuk tohumu temin edilmiş, bataklıklar kurutulmuş, sulama projeleri hazırlanmış, su kanalları açılmış, tarım işçisi sorununu çözmek amacıyla Mısır ve Suriye'den işçiler getirilmiştir. Ancak 1840 yılında İbrahim Paşa'nın Çukurova'yı terk etmek zorunda kalmasıyla bölge Osmanlı Devleti'ne bağlanmış ve 1861 yılına kadar bölgede bir hareketsizlik ve tarımsal üretimde azalma olmuştur²². 1861'de başlayan Amerikan İç Savaşı, Çukurova'da pamuk üretiminin ivme kazanmasını sağlamıştır. Bölgenin tarımsal üretimdeki artışı, Avrupa ticaret şirketlerinin ve devletlerinin ilgisini çekmiş, bunun sonucunda Adana, Tarsus ve Mersin'de konsolosluklar ve şubeler açılarak bölge bir ticaret merkezi haline gelmiştir²³. 19. yüzyılda, Doğu Akdeniz'de bir liman kenti olarak yükselen Mersin'in bölge ticaretinde etkisi büyük olmuştur²⁴. 1865'te Fırka-ı İslahiye'nin iskân hareketiyle Çukurova'ya konar-göçerler yerleşmeye ve pamuk üretiminde etkin olmaya başlamışlardır²⁵. 1870 yılından itibaren Rumlar başta olmak üzere diğer göçmenlerin de yerleşik hayata geçmesiyle yeni tarım arazileri üretime açılmıştır²⁶. Özellikle 19. yüzyılın sonuna doğru pamuk alanları büyük artış göstermiştir. Bu durumu tetikleyen en önemli faktör ise 1886 yılında İngiliz sermayesiyle yapılan Adana-Mersin demiryolunun açılmasıdır²⁷. Söz konusu demiryolunun sağladığı ucuz ve kolay taşımacılık bölgede bir yandan yeni ve geniş alanların tarıma açılmasını diğer yandan ürünlerin Mersin limanına taşınmasını sağlamıştır. Almanlar, 1908'de demiryolu hattını satın alarak bölge ekonomisinde etkin rol oynamıştır. Almanya, bölgedeki toprak sahiplerinin pamuk üretimini artırmak için çeşitli projeler yürütmüştür. Bunlar arasında yüksek kaliteli pamuk tohumu dağıtımı, Alman menşeli tarım ekipman ve makinelerinin

20 Kurmuş, 1982, 69; Aktüre, 1987, 88; Çadırcı, 1997, 364; Damlıbağ, 2011, 465.

21 Kurmuş, 1987, 167; Martal, 1994, 96-97; Çadırcı, 1997, 364; Baskıcı, 2005, 130; Damlıbağ, 2007, 48.

22 Varlık, 1977, 50; Çadırcı, 1997, 367; Dinceç, 1998, 35-36; Toköz, 2006, 98; Develi, 2008, 217.

23 Çadırcı, 1997, 368; Baskıcı, 2005, 130; Yaktı, 2013, 277; Bozkurt, 2018, 116.

24 Varlık, 1977, 33; Selvi Ünlü, 2009, 6.

25 Çadırcı, 1997, 367-368; Toköz, 2006, 98-99; Evin, 2016, 29.

26 Toköz, 2006, 99-100; Evin, 2016, 13.

27 Varlık, 1977, 27; Develi, 2008, 165; Yaktı, 2013, 282; Evin, 2016, 32.

Fot. 2: Adana'da Bir Çırçır Fabrikası (Konur Çakmak, 2019, 193)

satın alınması için kredi imkanı ve sulama yatırımları için finansal destek yer almıştır²⁸. Bölgede hâkim olan Alman kökenli pamuk şirketi Deutsch Levantinische Baumwolle Gesellschaft (Alman Levanten Pamuk Şirketi) hem yerli pamuk türlerine odaklanmış hem de Amerika, Orta Asya ve Mısır'dan getirdiği farklı pamuk tohumlarını deneyerek yeni üretim imkânları aramıştır. Bölgenin ekonomik altyapısını oluşturan pamuk üretimi, I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki mücadele yıllarında azalmaya başlamıştır²⁹. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte bölgenin sanayi faaliyetleri yeniden canlanma sürecine girmiştir.

Görüldüğü üzere Amerikan İç Savaşı'nın pamuk ticaretini sekteye uğratması, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'yı yeni pamuk kaynakları bulmaya itmiştir. Bu durum, Batı Anadolu ve Çukurova'da pamuk üretiminin yaygınlaştırılmasına ve pamuk işleme ve temizlemeye yönelik çırçır fabrikaları, iplik fabrikaları, dokuma fabrikaları gibi sanayi kuruluşlarını ortaya çıkarmıştır (Fot. 2). Söz konusu bölgelerde modern sanayileşme hamleleri gerçekleştirilmiştir. Fakat 1860'lara kadar pamuk temizleme ve balyalama işlemleri oldukça basit ve geleneksel yöntemlerle yapılmıştır. Hasattan sonra pamuğun tohum, lif, çekirdek gibi yabancı maddelerden temizlenmiş olması ve pamuk balyalarının standart ölçülerde preslenip bağlanması üretimin önemli aşamasıdır (Fot. 3). Pamuğun temizlenmesi için su gücüyle çalışan değirmenler veya hayvan gücüyle çalışan basit çırçır

28 Varlık, 1977, 53; Dingeeç, 1998, 38-39; Baskıcı, 2005, 149; Pamuk, 2005, 212, 220; Toköz, 2006, 107; Selvi Ünlü, 2009, 10.

29 Toprak, 2009, 70-71; Yaktı, 2013, 284, 288.

makineleri kullanılmıştır. Bu yöntemlerle günde en fazla 5-6 kilogram temiz pamuk elde edilebilmiştir. İlkel üretim koşullarında işlenen pamuk balyaları standart boyut ve ağırlığa sahip olmadığı için de ihracat gemilerinde fazla yer kaplamalarına yol açmıştır. Pamuk temizleme ve balyalanmasındaki ilkel yöntemler, pamuk ihracatını olumsuz etkileyen faktörlerden olmuştur. Bu nedenle pamuğun modern yöntemlerle işlenmesi için 1862'den itibaren Batı Anadolu ve Çukurova bölgesinde çırçır fabrikaları kurulmaya başlanmıştır³⁰.

Fot. 3:
Adana'da Fabrikalarda
Çırçırlanmış ve Balyalanmış
Pamukların Nakli (Konur
Çakmak, 2019, 194)

İngiliz tüccar J. B. Gout, 1863 yılında, İzmir, Manisa, Aydın, Menemen, Tire ve Bayındır'da çırçır fabrikaları açmıştır. Batı Anadolu'da kurulan bu fabrikaların su cendereleri, su türbinileri, buhar ve çırçır makineleri gibi modern ekipmanlarla donatıldığı belirtilmektedir³¹. 1864'te, Adana, Tarsus ve Mersin'de pamuk temizlemeye yönelik birer fabrika inşasına izin verilmesi hususunda Fransız tüccar Mösyö Cemskot Bazargan tarafından devlete dilekçe verildiği öğrenilmektedir. Bunun üzerine devletin bu gibi fabrikalar inşasına daima müsaade edeceğine karar verilmiştir. Nafia işlerinden sorumlu birimin hazırladığı bazı şartlar ile adı geçen şahsa fabrika kurması için izin çıkmıştır. Bu şartlar ise şöyle sıralanmıştır: Fabrikalara dışarıdan getirilecek makineler tamamen gümrük vergisinden muaf tutulacak, buhar makineleri devletin fabrikalar için uyguladığı

30 Kurmuş, 1982, 107; Varlık, 1977, 59-60; Aktüre, 1987, 86; Martal, 1994, 96; Damlıbağ, 2011, 463-464.

31 Kurmuş, 1982, 108-110; Damlıbağ, 2007, 57-60.

kanunlara tabi olacak ve bu makinelerde kullanılacak kazan için Ticaret Nezareti'ne 10 lira harç verilerek makbuz senedi alınacak ve Mösyö Cemskot hangi millet ve tebaadan olursa olsun inşa edeceği fabrikalarda devletin kanun ve kararları uygulanacaktır³². J. B. Gout tarafından 1864 yılında bu kez Adana, Tarsus ve Mersin'de birer çırçır fabrikası inşa edilmek istendiği devlete bildirilmiş ve bu konuda kendisine ruhsatname verilmiştir. Bu fabrikalarda da yukarıda sıralanan şartların uygulanması öngörülmüştür³³. Aynı yıllarda, Rum asıllı tüccar olan Hoca Tırpani tarafından Adana'da pamuk fabrikası kurulduğu ve 1894'ten itibaren fabrikadaki çırçır makinelerinin kapasitesinin artırıldığı belirtilmektedir. Bu amaçla, Tırpani ve oğulları tesisi daha da genişletmek isteyerek bez ve iplik fabrikasını kurmak istemiştir. Devletin kendisine verdiği gerekli izinlerle 1895'te fabrika inşa edilerek faaliyete geçmiştir³⁴. 1890 yılında Rum tüccar Konstantin Mavromati, Tarsus'ta çırçır ve iplik üzerine fabrikalar açmıştır³⁵. 1898'de Mersin'de kurulan Mandelli Fabrikası ise buhar gücüyle çalışarak büyük miktarda pamuk işlemiştir³⁶. Bundan başka Adana'da Bızdıkoğlu Agob Ağa Çırçır Fabrikası (1900), Adana'da İngiliz Abbott Çırçır Fabrikası (1903), Mersin'de Kokonaki Fabrikası (1903), Mersin'de Zelviyan Mıgırdıç Fabrikası (1904), Adana'da George Mois Çırçır Fabrikası (1907), Adana'da Deutsch Levantinische Baumwolle Gesellschaft Pamuk Fabrikası (1907), Adana'da Hacı Yusuf oğlu Hacı Mehmet ve Oğulları Pamuk Tasfiye Fabrikası (1907), Adana'da Mihailoğlu Habib ve Oğlu Sofokli Pamuk Fabrikası (1912) gibi sanayi tesisleri kurulmuştur³⁷. Kokonaki Fabrikası'nda bir yandan tonlarca pamuk işlenirken diğer yandan buz üretilmiştir. Buharla müteharrik olan Zelviyan Mıgırdıç Fabrikası, çırçır ve pres kısımlarından meydana gelmiştir. Alman asıllı George Mois, arazisine pamuk temizleme ve balyalanmasına mahsus bir fabrika, makinelere ait daire, iki mağaza ve depolar inşa etmek istediğini bildirilmiştir³⁸. Deutsch Levantinische Baumwolle Gesellschaft Pamuk Fabrikası'nda Avrupa'dan getirilen çırçır makineleri ve pamuk balyalarını presleyen buharlı makineler yer almıştır³⁹. Sofokli Pamuk Fabrikası ise buzhane ile çırçır fabrikası olarak tasarlanmıştır. Fabrikada pamuk temizleme makineleri, buhar makinesi ve kazanı için yerler ayrılmıştır⁴⁰. Bir başka pamuk işleyen kuruluş ise 1921 yılında Mersin'de kurulmuş olan M.J. Aseö Efendi'nin fabrikası olmuştur⁴¹. Ayrıca pamuk, dokumacılığın yanı sıra yağ üretim sektöründe de önemli bir rol oynamıştır. İngiliz sermayesiyle kurulan Mersyna Oil Mill. Co. Ltd.,

32 BOA, İ. MVL., 516-23260.

33 Çadircı, 1997, 368; Damlıbağ, 2007, 61; Özudoğru, 2010, 103; Konur Çakmak, 2019, 107.

34 Varlık, 1977, 60; Konur Çakmak, 2019, 113-118.

35 Uğuz, 2011, 328.

36 Develi, 2008, 209.

37 Dingeç, 1998, 46; Develi, 2008, 208-209; Konur Çakmak, 2019, 123-147.

38 Konur Çakmak, 2019, 135.

39 Toprak, 2009, 73-74; Konur Çakmak, 2019, 137-139.

40 BOA, İ. ML., 92-36.

41 Develi, 2008, 208; Bozkurt, 2018, 141.

1900'lerde Mersin'de pamuk yağı fabrikası olarak faaliyet göstermiştir⁴². Çukurova'da pamuk yetiştiriciliğinin artması, doğal olarak pamuğa dayalı sanayinin de kurulmasına zemin hazırlamıştır. Mersin'de faaliyet gösteren Thomas Athanassiadi ve Oğulları'na ait çırçır fabrikası da bu sanayi tesisleri arasında yer almıştır.

Thomas Athanassiadi ve Oğulları Çırçır Fabrikası'nın İnşa Süreci ve Mimarisi

Thomas Athanassiadi'nin, R. 15 Kanunusani 1320 (M. 28 Ocak 1905) tarihli nüfus kimliğini gösteren belgede, Hacı Toma ismiyle Devlet-i Aliyye'nin tabiiyyetinde kayıtlıdır. Buna göre babasının Hacı Atanas, annesinin Kader (?), doğum yerinin Niğde/Bor kazası, doğum tarihinin H. 1267 (M. 1850/1851), milletinin Rum ve mesleğinin tüccar olduğu öğrenilmektedir. Nüfusa kayıtlı bulunduğu yer ise Adana Vilayeti, Mersin kazası, Frenk Mahallesi'dir⁴³. Öte yandan Hacı Toma'nın beş çocuğu olduğu ve bunlardan Bodossaki adındaki oğlunun Mersin'de fabrikalar yaptırarak büyük servet edindiği belirtilmektedir⁴⁴.

R. 3 Şubat 1325 (M. 16 Şubat 1910) tarihinde Defter-i Hakani Nezareti'ne gönderilen belgede, Hacı Toma'nın Mersin'in Hristiyan Köyü'nden geçen caddenin batısındaki 1875 ziralık bahçesine müceddeden bir çırçır fabrikası kurmak için dilekçe verdiği belirtilmiştir. Bu dilekçede belirtilen arazide bir cami veya Müslüman mezarlığının olmadığı ve 3.000 kuruş kıymetindeki araziye 2 kuruş 10 para vergi kesileceği Defter-i Hakani memurundan bildirildiği zikredilmiştir. Hacı Toma'nın kimlik belgesi, onaylanmış tapu sureti ve inşa edilecek fabrikanın krokisi takdim kılınmıştır. Söz konusu çırçır fabrikasının buharla çalışacağı belirtilerek izin istenmiştir. Yukarıda açıklanan kimlik belgesi Mersin nüfus memuru, Adana Nüfus Nezareti ve Nezaret-i Umur-ı Dahiliye'den bildirilmiştir. Fabrikanın inşa edileceği arazinin tapu kaydı sureti ve seneti ise detaylı şekilde açıklanmıştır (Fot. 4-5). Bu arazi Adana Vilayeti, Mersin Kazası, Kıbrıs Mahallesi'ndedir. Arazinin cinsi, Bezm-i Alem Valide Sultan Vakfı'na gelir sağlayan bahçe yeridir. Miktarı 1 dönüm 275 zira/arşın olup toplamda 3.000 kuruş kıymetindedir. Bahçe şarken tarik-i amm, garben ve şimalen Hoca Şakir, cenuben müceddede tarik ile sınırlıdır. Önceki sahibi tebaa-i Devlet-i Aliyye'den Şakir Bedros'tur. Senetin verilme sebebi, Hoca Şakir Bedros'un bahçeyi satmasıdır. Mutasarrıfı tebaa-i Devlet-i Aliyye'den Hacı Toma Athanassiadi'dir. Tapu kaydı ve senedinin tarihi ise R. Kanunuevvel 1325 (M. Aralık 1909)'tir⁴⁵. R. 19 Şubat 1325 (M. 4 Mart 1910) tarihli fabrikaya ait krokinin ise uygun bulunduğu tasdik edilmiştir⁴⁶.

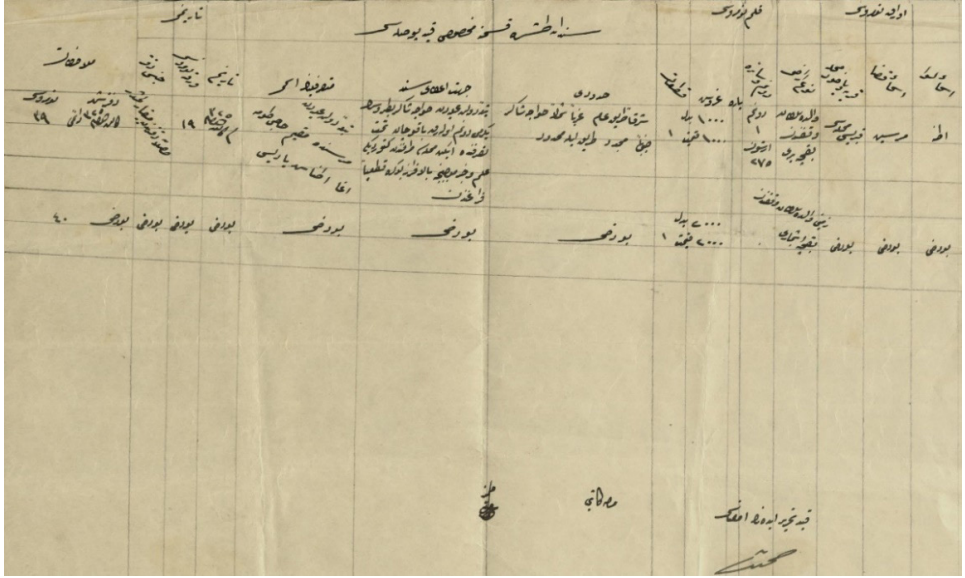
42 Varlık, 1977, 61; Dingeeç, 1998, 47; Develi, 2008, 208.

43 BOA, ŞD., 78-29.

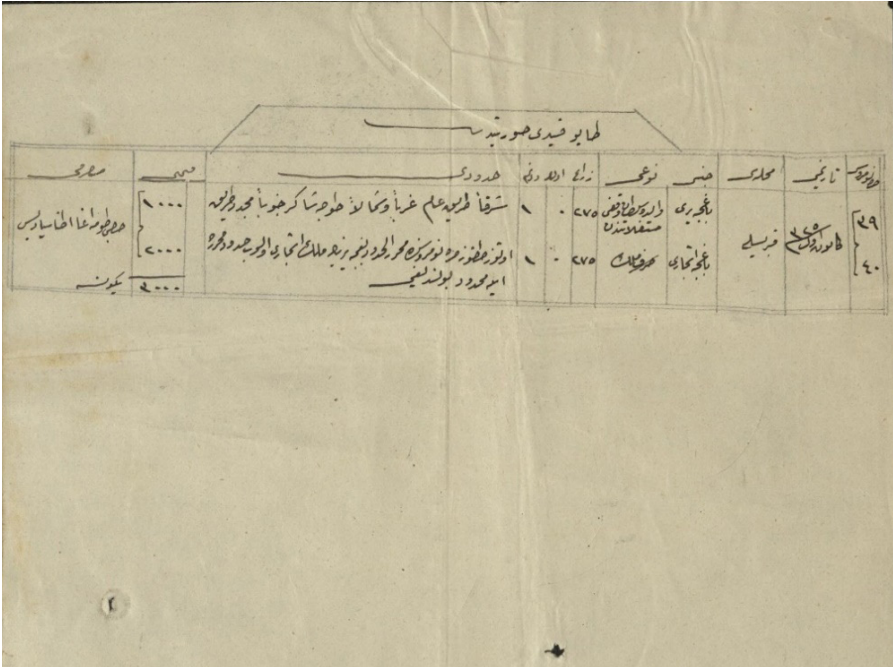
44 Develi, 2007, 158; Develi, 2008, 64; Develi, 2018, 17.

45 BOA, ŞD., 78-29.

46 BOA, İ.ML., 90-18.

Fot. 4: Çırçır Fabrikası'nın İnşa Edileceği Bahçenin Tapu Senedi (BOA, ŞD., 78-29.)

Fot. 5: Çırçır Fabrikası'nın İnşa Edileceği Bahçenin Tapu Kaydı (BOA, ŞD., 78-29)

Adana Vilayeti naibinin R. 2 Mart 1327 (M. 15 Mart 1911) tarihinde Defter-i Hakani Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Hacı Toma'nın Mersin'in Bahçe Mahallesi'nde, tapu senediyle mutasarrıf olduğu 3.000 arşın bahçe yerinde buharla çalışan bir çırçır fabrikası inşa etme hususunda ruhsat verilmesini talep ettiği ve bu konuda herhangi bir mahzur bulunmadığına dair Mersin İdare Meclisi'nden mazbatanın takdim kılındığı belirtilmiştir. Fakat bu mazbataya henüz cevap gelmemesi sebebiyle sahibinin acele ettiği bildirilmiştir. Fabrika inşası için Mersin'deki yerel idarenin izin verdiği ve merkezi idareden izin beklenildiği ifade edilmiştir⁴⁷.

R. 12 Nisan 1327 (M. 25 Nisan 1911) tarihli belgede, Mersin'de ikamet eden Hacı Toma'nın Bahçe Mahallesi'nde tapuyla mutasarrıf olduğu 3.000 arşın bahçeye buharla müteharrik bir çırçır fabrikası inşasına müsaade edilmesini isteği yinelenmiştir. Hacı Toma'nın Bezm-i Alem Valide Sultan Vakfı'na bağlı arazisi üzerindeki söz konusu bahçesinde herhangi bir dini unsur olmadığı için fabrika inşa edilmesinde bir mani görülmemiştir. 3.000 kuruş kıymetindeki araziye 2 kuruş 10 para yıllık vergi kesileceği anlaşılmış ve Ticaret ve Nafia Celilesi'nce gerekli işlemler yapıldıktan sonra verginin tahsis edilebileceği zikredilmiştir. Ardından inşaat işleri için bahçe olarak kaydedilen arazinin arsa olarak değiştirilmesi talep edilmiştir⁴⁸.

Adana valisi vekilinin Dahiliye Nezareti'ne yazdığı R. 26 Nisan 1327 (M. 9 Mayıs 1911) tarihli evrakta, Hacı Toma'nın inşa edeceği çırçır fabrikasında bir mahzur olmadığı Mersin Sancağı Meclis İdaresi'nden Defter-i Hakani Nezareti'ne bildirildiği ve bu husustaki gerekli evrakların Bab-ı Ali'ye takdim kılındığı dile getirilerek fabrika hakkında kabul edilecek kararın süratla tebligat edilmesi rica edilmiştir⁴⁹.

R. 4 Mayıs 1327 (M. 17 Mayıs 1911) tarihli evrakta, çırçır fabrikası için nezaret encümeninden Şura-yı Devlet'e gönderilen evrak incelenmiş ve 3.000 arşın olarak gösterilen fabrika arazisinin Mersin idare meclisinin 3 Şubat 1325 tarihli mazbatasında 1875 zira olarak gösterildiği farkedilmiştir. Bu uyuşmazlığın sebebinin araştırılarak neticesinin haber verilmesi istenmiştir⁵⁰.

R. 11 Mayıs 1327 (M. 24 Mayıs 1911) tarihinde, Hacı Toma'nın inşa etmek istediği fabrika hakkında 4 Mayıs'ta yazılan yazıya henüz bir cevap gelmediği ve gerekli işlemlerin hızlandırılması arz edilmiştir⁵¹. Bunun üzerine R. 22 Mayıs 1327'de (M. 4 Haziran 1911) Defter-i Hakani tarafından Şura-yı Devlet'e, fabrikanın kurulacağı arazi miktarlarında çıkan uyuşmazlık konusunda Adana Vilayeti'nden bilgi istendiği cevabı verilmiştir⁵².

47 BOA, ŞD., 78-29.

48 BOA, ŞD., 78-29.

49 BOA, ŞD., 78-29.

50 BOA, ŞD., 78-29.

51 BOA, ŞD., 2140-6.

52 BOA, ŞD., 78-29.

R. 2 Haziran 1327 (M. 15 Haziran 1911) tarihli vesikada, uyumsuzluğa sebep olan durum açıklanmıştır. Buna göre Mersin'in Bahçe Mahallesi'nde Hacı Toma adına kayıtlı olan 1875 zira ölçüsündeki bahçeye 1737 arşın daha eklenmiş ve böylece bahçe 3612 arşına çıkmıştır⁵³.

R. 11 Haziran 1327 (24 Haziran 1911) tarihine ait evrakta ise Şura-yı Devlet, araziye yapılan ilavenin resmi makamlarla onaylanmadan fabrikanın inşasına müsaade edilemeyeceğini ve bu işlemler tamamlandıktan sonra evrağın yeniden gönderilmesini talep etmiştir⁵⁴.

Defter-i Hakani nazırı tarafından Şura-yı Devlet'e gönderilen R. 28 Haziran 1327 (M. 11 Temmuz 1911) tarihli yazıda, Hacı Toma'nın çırçır fabrikası inşa etmek istediği arazi üzerine sonradan eklediği 1737 arşının ayrılma işlemlerinin tamamlandığının Adana Vilayeti'nden telgrafla bildirildiği zikredilmiştir. Bahsi geçen bahçenin arsa olarak değiştirilmesiyle fabrika inşası için lüzumlu muamelelerin yapılmasına müsaade verilmesi istenmiştir⁵⁵.

R. 21 Temmuz 1327 (3 Ağustos 1911) tarihinde, Defter-i Hakani Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e iletilecek söz konusu çırçır fabrikasına ait mazbatanın düzenlenmesi için Hicaz demiryolu yardımına mahsus evrak bedeli olan 1 adet sim mecidiye ile damga nizamnamesi gereğince eklenecek pul ücretinin ödenmesi gerektiği Adana Vilayeti'ne havale edilmiştir⁵⁶.

R. 30 Temmuz 1327 (12 Ağustos 1911) tarihli belgede, Hacı Toma'nın Mersin'in Bahçe Mahallesi'nde 3612 arşın bahçe üzerine buharla çalışan çırçır fabrikası kurmak için talep ettiği izin Şura-yı Devlet'e gönderilmiştir. Belgede, Bezm-i Alem Valide Sultan Hazretleri Vakfı'na bağlı bir yer olarak Hacı Toma'nın sorumluluğunda bulunan bahçede fabrika yapılmasında herhangi bir mahzur olmadığı ve 3.000 kuruş kıymetine oranla vakıf namına 2 kuruş 10 para yıllık vergi tahsis edileceği yazılmıştır. Bahçenin arsa haline dönüştürülmesine müsaade istenerek gerekli belgeler ile fabrikanın krokisi takdim kılınmıştır. R. 4 Ağustos 1327 (M. 17 Ağustos 1911) tarihinde ise vakıf namına yıllık vergi ödeme yapılması şartıyla bahçenin arsa haline getirilmesine Şura-yı Devlet kararıyla ruhsat verilmiştir⁵⁷ (Fot. 6). Bu kararnamenin onaylanmış suretleri R. 9 Ağustos 1327 (M. 22 Ağustos 1911) tarihli vesikada⁵⁸ Dahiliye Nezareti, Evkaf-ı Hümayun ve Defter-i Hakani'ye, R. 15 Ağustos 1327 tarihli belgede⁵⁹ Adana Vilayeti'ne, R. 30 Ağustos 1327 (M. 12 Eylül 1911) tarihli belgede⁶⁰ ise Ticaret ve Nafia Nezareti'ne tebligat edilmiştir.

53 BOA, ŞD., 78-29.

54 BOA, ŞD., 78-29.

55 BOA, ŞD., 78-29.

56 BOA, ŞD., 78-29.

57 BOA, İ. ML., 90-18.

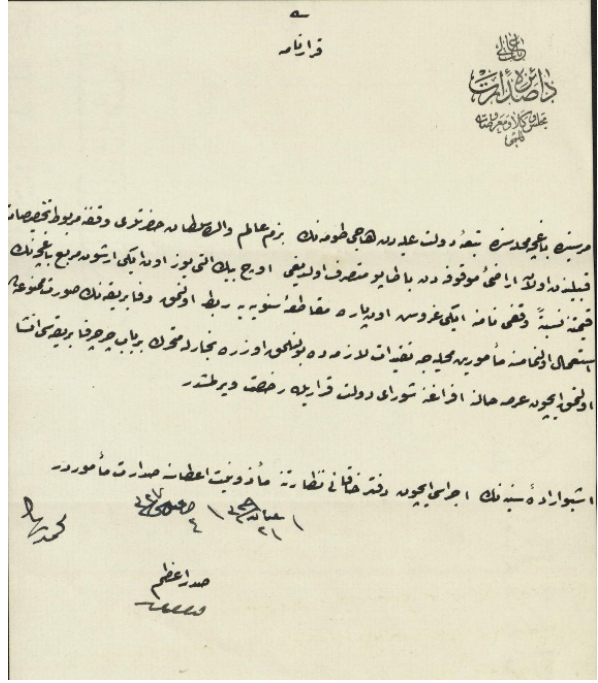
58 BOA, BEO., 3931-294769.

59 BOA, DH. İD., 107-35.

60 BOA, BEO., 3936-295180.

1913'de basılan *Annuaire Oriental du Commerce*'den (Şark Ticaret Yıllığı) fabrikanın faaliyette olduğu tespit edilebilmektedir (Fot. 7). Bu yıllıkta, Mersin'de bulunan fabrikalar arasında Thomas Athanassiadis ve Oğulları Çırçır Fabrikası'nın ismi geçmektedir⁶¹. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler ve 1913 *Annuaire Oriental*'den hareketle, fabrikanın 1911 ile 1913 yılları arasında inşa edildiği söylenebilir. Çırçır Fabrikası'nın 1914, 1921 ve 1922 tarihlerine ait *Annuaire Oriental* yıllıklarında da adı anılmaktadır⁶².

R. 19 Şubat 1325 (M. 4 Mart 1910) tarihli vesikada çizimi mevcut olan fabrika, Thomas Athanassiadi ve Oğulları Çırçır ve Yağ Fabrikası adı altında belirtilmiştir⁶³ (Çiz. 1). Çizimde, kuzey okuna yer verilmesi yön tarifinin yapılmasına imkân sağlamaktadır. Buna göre fabrikanın doğudan “Hristiyan Köyü Yolu”, güneyden “Yeni Yol” ile sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla R. 3 Şubat 1325 (M. 16 Şubat 1910) tarihli belgede bahsedilen “Hristiyan Köyü”nden geçen caddenin batısındaki bahçe” ve tapu kaydı ile senesinde tarif edilen “şarken tarik-i amm, cenuben mücedded tarik” hudutlarını karşılamaktadır⁶⁴. Tek katlı ve doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, ters “U” biçimli merkezi koridorun etrafında sıralanmış farklı ebatlardaki mekânlardan meydana gelmiştir. Fabrikadaki bütün mekânların işlevleri Fransızca olarak yazılmıştır. Koridor, toplanma ve dağılma alanı olarak iş akışının merkezindedir. Bunun batısına makine dairesi (salle des machines), kuzeyine yağ üretimi (huilerie), çırçır (gins) ve pamuk temizleme (nettoyage de cotton) mekânları, doğusuna depo (magasin), yönetim odası (direction) ve ofis (bureaux), güne-

Fot. 6: Şura-yı Devlet Kararnamesi (BOA, İ. ML., 90-18)

61 *Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient*, 1913, 1627.

62 *Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient*, 1914, 1559; *Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature*, 1921, 1398; *Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature*, 1922, 1343.

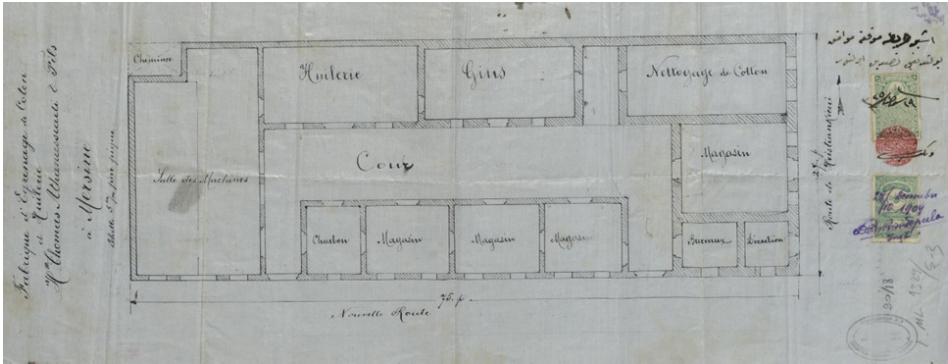
63 BOA, İ. ML., 90-18.

64 BOA, ŞD., 78-29.

Fot. 7: 1913 Tarihli Annuaire Oriental

yine ise depolar (magasin) ve kömür odası (charbon) yerleştirilmiştir. Makine dairesi, genel hatlarıyla dikdörtgen planlı ve geniş bir mekândır. Bu mekânın kuzeybatı köşesi, baca (cheminée) yerleştirilmesi nedeniyle içe doğru bir girinti oluşturmuştur. Yan yana sıralanan yağ, çırçır ve pamuk temizlemeye ait mekânlar, enlemesine dikdörtgen planlıdır. Çırçır ve pamuk temizleme mekânları arasında küçük bir hol yerleştirilmiştir. Güney yönde sıralanan depo işlevindeki dört mekân ile doğudaki ofis, yönetim birimleri ve depo ise kareye yakın plan gösterir. Bütün mekânların koridora açılan kapıları ve pencereleri vardır. Bununla birlikte yan yana sıralanan mekânlar arasında akışı sağlamak için ortak duvarlara kapılar yerleştirilmiştir. Fabrikanın kuzey ve batı cepheleri sağır tutulmuştur. Kapı ve pencere açıklıkları güney ve doğu cephede sıralanmıştır. Kuzeybatı köşeye ise baca konumlandırılmıştır.

Çiz. 1: Thomas Athanassiadi ve Oğulları Çırçır Fabrikası (BOA, İ.M.L., 90-18)

Değerlendirme

Amerikan İç Savaşı'nın meydana getirdiği pamuk kıtlığı, İngiltere'yi Osmanlı topraklarında pamuk ekimine teşvik etmiştir. Bu durum, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çukurova'nın pamuk üretiminde önemli bir bölge haline gelmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin pamukla ilgili teşvik edici politikaları üretimi daha da canlandırarak 19. yüzyılın sonlarına doğru bölgede ekim alanları hızla artmıştır. 20. yüzyıl başlarında ise Almanların bölgeye girmesiyle pamuk tarımına yönelik gelişmeler ivme kazanmaya devam etmiştir. Buna bağlı olarak bölgenin önemli kentlerinden Adana, Tarsus ve Mersin ticaret ve sanayi alanında ön plana çıkmıştır (Fot. 8).

Fot. 8: Fabrikalarıyla Mersin Kenti (Vural, 2015, 58)

Çalışma açısından Mersin değerlendirildiğinde, Çukurova'da pamuk üretiminin yaygınlaşması, kentin gelişmesini etkileyen faktörler arasında yer almıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede üretilen pamuğun Mersin Limanı aracılığıyla ihraç edilmesi, kentin bir liman kenti olarak hızla yükselişini sağlamıştır. Bununla birlikte 19. yüzyılın sonunda yapılan Adana-Mersin demiryolu hattı, Çukurova'nın pamuğunu diğer bölgelere ve limanlara daha kolay ve hızlı bir şekilde ulaştırarak Mersin kentinin ticaret hacmini genişletmiştir. Mersin'in gelişmesine katkı sağlayan bir başka dikkat çeken unsur da hammaddesi pamuğa dayalı modern sanayi işletmelerinin kurulmasıdır. Bu anlamda, pamuk temizlemede kullanılan ilkel yöntemler, ihracatta engel teşkil ettiğinden, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Çukurova'nın yanı sıra Batı Anadolu'da da çırçır fabrikaları kurulmaya başlanmıştır. 1870 yılına geldiğinde, demiryolunun ulaştığı kentlerde fabrikaların sayısında belirgin bir artış gözlemlendiği ifade edilmektedir. Buhar

gücüyü çalışan bu fabrikalarda çok sayıda çırçır makinesi kullanılmıştır⁶⁵. Pamuk işleyen fabrikaların Adana, Tarsus ve Mersin’de ağırlıklı olarak Osmanlı’daki gayrimüslim vatandaşlar tarafından kurulduğu gözlemlenmektedir. Bunların genellikle Niğde, Kapadokya, Kayseri, Nevşehir, Konya, Harput, Antakya, Kıbrıs, Halep gibi yerlerden göç eden Rumlar ve Ermeniler olduğu bilinmektedir⁶⁶. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden öğrenilen bilgilerle Thomas Athanassiadi diğer bir ifadeyle Hacı Toma, Niğde’nin Bor kazasından gelip Mersin’e yerleşen Rum asıllı bir tüccardır. Bodossaki adındaki oğlunun da 1891 yılında Niğde’nin Bor kazasında doğduğu bilgisi mevcuttur⁶⁷.

Bodossaki’nin, Mersin kazasında, Hanna Bedros’tan satın aldığı arsa üzerine, 1910 yılında, un ve hindistan cevizi yağı üretimi yapan fabrika inşa ettirdiği ve daha sonra buna çeltik, çırçır, iplik, teneke ve buz gibi birimler ekleterek fabrikayı genişlettiği belirtilmektedir⁶⁸. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden tespitle, Hacı Toma, çırçır fabrikasını inşa ettireceği araziyi Hoca Şakir Bedros’tan almıştır (Fot. 4-5). Dolayısıyla mevcut olan iki bilgide de Bedros isminin geçmesi, aynı fabrika arazisine işaret etmektedir. Yine Bodossaki’nin fabrikalar kompleksini Mersin’in Mahmudiye Mahallesi’nde kurduğunu söylenmektedir. Kentin kuzeyinde yer alan bu mahalleye Kıbrıs’tan gelen göçlerle birlikte bir ara Kıbrıs Mahallesi denilmiştir. Mahalledeki arazi sahipleri ise gayrimüslimler olmuştur⁶⁹. Hacı Toma’nın çırçır fabrikasını yaptıracığı arazi, tapu kaydında Kıbrıs Mahallesi’ndedir. Aynı zamanda, diğer tespit edilen Osmanlı vesikalarında, fabrika arazisinin Bahçe Mahallesi’nde olduğu zikredilmiştir. Bahçe Mahallesi ise adından da anlaşıldığı üzere bahçelik alanlardan ibaret olup ekseriyetle tarımla uğraşan çiftçilerin yaşadığı bir yer olmuştur⁷⁰. Bu mahallenin sınırları, kent kuzeyindeki Mahmudiye Mahallesi’yle kesilmektedir⁷¹. Nitekim bahsedilen veriler ışığında, Bodossaki’ye atfedilen fabrikalar kompleksinin aslında Thomas Athanassiadi ve Oğulları adı altında ifade edilebileceğini söylemek yanlış olmaz. Fabrikaların Thomas Athanassiadi yerine Bodossaki adıyla bilinmesinin sebebi, Bodossaki’nin Mersin’de kaldığı süre boyunca büyük bir servet edinmesi ve 1923’ten sonra Yunanistan’a yerleşerek tanınmış bir iş insanı⁷² olması olabilir.

Hacı Toma, 1910 yılında, Bahçe Mahallesi’nde bulunan arazisine müceddeden bir çırçır fabrikası kurmak için devletten izin talep etmiş ve Şura-yı Devlet gerekli ruhsatı, 1911 yılında vermiştir (Fot. 6). Bu tarihten sonra fabrikanın inşa edildiğine dair herhangi bir Osmanlı arşiv vesikasına rastlanılmamıştır. Çırçır fabrikasının inşa edilip

65 Kurmuş, 1982, 67; Aktüre, 1987, 87.

66 Selvi Ünlü, 2007, 90; Develi, 2008, 63; Uğuz, 2011, 301; Konur Çakmak, 2019, 104.

67 Develi, 2007, 158; Develi, 2018, 17.

68 Develi, 2007, 116, 158-159; Develi, 2008, 64; Develi, 2018, 17.

69 Develi, 2007, 116-117; Develi, 2008, 86-87.

70 Develi, 2008, 87.

71 Selvi Ünlü, 2009, 20.

72 Develi, 2007, 116, 158-160; Develi, 2008, 64-65; Develi, 2018, 16-22.

faaliyete geçtiği, 1913 tarihli *Annuaire Oriental*'dan⁷³ tespit edilmektedir (Fot. 7). Buna göre Hacı Toma oğlu ile birlikte çeşitli işlevdeki fabrikalardan çırçır binasını 1911-1913 yılları arasında inşa ettirmiştir. Arşiv vesikalarında fabrikanın mimarı hakkında bir veriye ulaşılamamıştır. Yukarıda bahsedilen Bodossaki Fabrikası'nın mimarının Tomas Anasiadis isimli bir Rum inşaat ustası olduğu kaydedilmiştir⁷⁴. Ancak bu şahıs Bodossaki'nin babası ve fabrikanın banisi Rum tüccar Thomas Athanassiadi'dir.

Çırçır fabrikasının inşa edileceği bahçe, Bezm-i Alem Valide Sultan Vakfı'na bağlı olmakla birlikte mutasarrıfı Hacı Toma'dır. Vakıf namına 2 kuruş 10 para yıllık vergi ödemesi şartıyla bahçenin arsa haline getirilmesine devlet tarafından izin verilmiştir. 1857 tarihli bir fermanla Mersin, iskelesinde bulunan kumluk alanları, binaları, bağ, bahçe ve diğer arazileriyle beraber Bezm-i Alem Valide Sultan Vakfı'na bağlanmıştır⁷⁵. Devlet buradaki toprakları vakıf statüsüne geçirerek yabancıların mülk sahibi olmasını önlemeyi istemiştir. Fakat bu arazilerinin yabancıların mülkiyetine geçmesi engellenememiştir. Peşin veya yıllık kira bedelleri ile vakıf arazilerine sahip olan gayrimüslim vatandaşlar, daha sonradan söz konusu arazileri yabancılara verdikleri görülmüştür⁷⁶.

Bodossaki diye bilinen ve esasen Thomas Athanassiadi ve Oğulları olarak da adlandırılabilen fabrikanın 1916 tarihi düşünülmüş bir fotoğrafı⁷⁷ bulunmaktadır (Fot. 9). Geniş bir alanı kaplayan fabrika, yapılar topluluğundan meydana gelmiştir. Bu yapıların çırçır fabrikası ile yukarıda sözü edilen un, hindistan cevizi yağı, çeltik, iplik, teneke ve buz fabrikaları olduğu düşünülmektedir. Fabrika alanlarına dönemin ihtiyaç ve talepleri doğrultusunda, çeşitli işleve sahip yapıların eklenmesiyle genişlediği ve fabrikaların kompleks haline geldiği görülür. Bunun örneklerine başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun pek çok merkezinde rastlamak mümkündür. Ancak Çukurova'dan örnek vermek gerekirse, Adana'da Hoca Tırpani ve Oğulları tarafından 1864 yılında kurulan pamuk fabrikasına, ilerleyen süreçlerde iplik ve bez fabrikası dâhil edilmek istenmiştir. Bu hususta fabrikaya ait plan ve cephe çizimlerinin hazırlandığı tespit edilmektedir (Çiz. 2). Devlet gerekli izinleri vererek 1895 yılında fabrika faaliyete geçmiştir⁷⁸. Yine Adana'dan bir başka örnek ise 1912'de Mihailoğlu Habib ve Oğlu Sofokli tarafından buharla çalışan pamuk ve buz fabrikası inşa edilmek üzere devletten ruhsat talep edilmiştir⁷⁹. Bu fabrikanın çizimine bakıldığında, çırçır, buzhane, makine ile kazan yerleri, yazıhane ve bekeçi odaları yapılar topluluğunu oluşturmuştur (Çiz. 3).

73 *Annuaire Oriental*, Osmanlı coğrafyasındaki firmaların, işyerlerin, fabrikaların adları, adresleri, faaliyet alanları ve iletişim bilgileri gibi daha pek çok detayı içeren ve çeşitli yıllarda basılmış olan yıllıklardır.

74 Develi, 2007, 159; Develi, 2008, 208; Develi, 2018, 17.

75 Develi, 2018, 11-12; Akar ve Ergenoğlu, 2021, 175.

76 Akar ve Ergenoğlu, 2021, 177-178.

77 Develi, 2018, 17.

78 Konur Çakmak, 2019, 113-118.

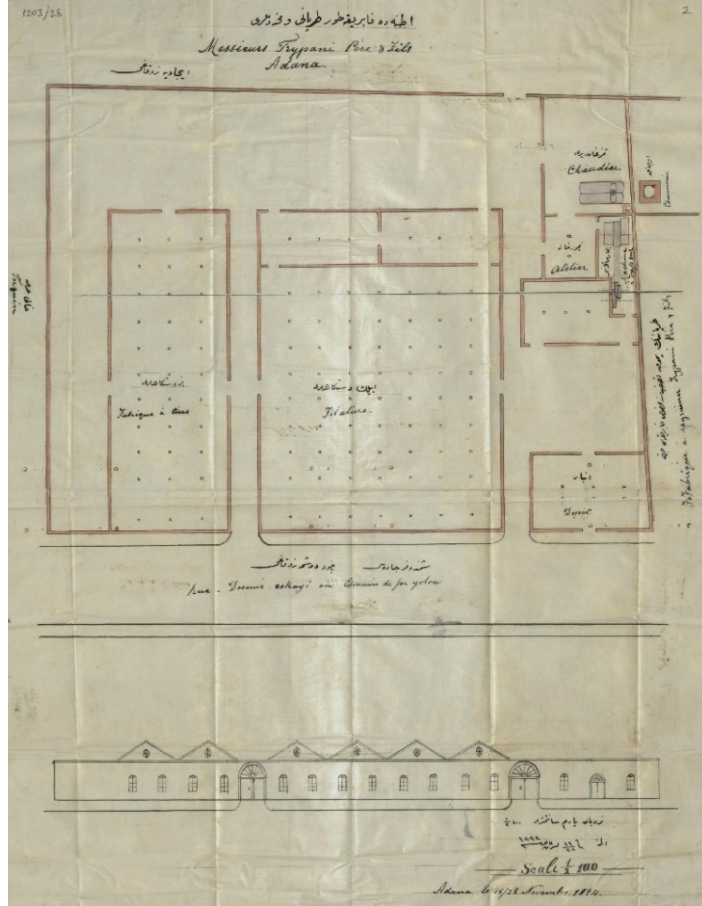
79 Konur Çakmak, 2019, 144-147.

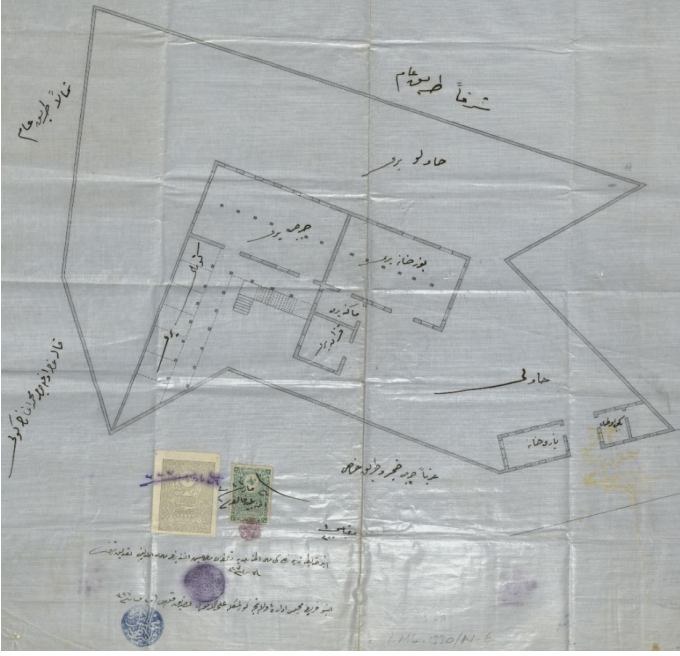
Fot. 9:
Thomas
Athanassiadi
ve Oğulları
(Bodossaki)
Fabrikası
(Develi, 2018, 17)

Mersin Bodossaki Fabrikası - 1916

Çiz. 2:
Adana Hoca
Tırpani ve
Oğulları İplik ve
Bez Fabrikası
(BOA, ŞD., 1203-
28)

Çiz. 3:
Adana Mihailoğlu
Habib ve Oğulları
Sofokli Pamuk ve
Buz Fabrikası (BOA,
İ. ML., 92-36)

Osmanlı fabrikalarının inşa edileceği yerlerin, genellikle, hammadde ile ulaşım ağlarına yakın olması tercih edilmiştir⁸⁰. Mersin, pamuk üretiminin başkenti olan Çukurova bölgesinde yer alması sayesinde, sanayisi için lüzum duyduğu hammaddeyi yani pamuğu kolaylıkla temin etmiştir. Hem deniz hem de demiryolu ulaşım ağlarına sahip olan kent, ürünlerin taşınması ve pazarlanmasında da avantajlı bir konumdadır. Bu durum, fabrikaların kurulması için uygun zemini hazırlamıştır. Hava kirliliği ve yangın gibi olumsuz etkileri en aza indirmek için fabrikaların yerleşim merkezlerinden uzakta konumlandırılması bir başka önemli husus olmuştur⁸¹. Hacı Toma'nın çırçır fabrikasını inşa etmek istediği Bahçe Mahallesi de bahçelik alanlardan ibaret olan ve pek fazla konutun bulunmadığı yerleşim yeridir⁸². 1916 tarihli fotoğrafta da fabrikanın çevresinde geniş boş arazilerin yer aldığı görülmektedir (Fot. 9). Aynı alan içinde bulunan fabrika binaları ise üretim yapılan sektörün gerekliliklerine göre tek ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Bu fotoğrafta görülen tek katlı yapının çırçır fabrikası olduğu tahmin edilmektedir. Arşiv vesikasındaki çizim ile karşılaştırıldığında, her iki yapı da tek katlı ve uzun dikdörtgen kütleli olmakla birlikte benzer yerde baca konumuna sahiptir.

Çırçır fabrikası, iş akışı ve işlevselliği ön planda tutan bir mimariye sahiptir (Çiz.1). Merkezi konumda yer alan koridor, tüm mekânlara erişim imkânı sunarak

80 Boyacıoğlu, 2013, 21.

81 Boyacıoğlu, 2015, 472.

82 Develi, 2007, 116; Develi, 2008, 87.

iş akışını optimize eder. Makine dairesi, buhar makinesinin boyutunun ve işleyişinin gerektirdiği geniş alan ihtiyacını karşılayacak biçimde büyük ebatlarda yapılmıştır. Pamuk işleme ve temizleme ile yağ üretimi mekânları kuzeyde, idari hizmet birimleri doğuda, depolar ise güneyde olmak üzere işlevsel açıdan birbiriyle bağlantı mekânlar bir araya toplanmıştır. Üretimle ilgili mekânlardaki alet ve makinelerin varlığı, kuzey ve batı duvarların sağır yapılmasına neden olmuştur. Doğal ışık ve havalandırmadan en iyi şekilde faydalanılması amacıyla kapı ve pencere açıklıkları doğu ve güney duvarda sıralanmıştır. Fabrikanın kuzeybatı köşesindeki baca ise hâkim rüzgâr yönüne göre yerleştirilmiştir. Fotoğraftan görüldüğü üzere yukarıya doğru yükselen silindirik gövdeli baca, yapıda simge niteliğindedir (Fot. 9). 19. yüzyılda, Osmanlı'da fabrika inşasının hızla çoğalması üzerine farklı dönemlerde nizamnameler çıkarılmıştır⁸³. Bu nizamnamelerde fabrika bacaları ilgili önemli noktalara değinilmiştir. Bacaların çevredeki yerlerin dumanla etkilememesi için yeterince yüksek olması ve dumanın azaltılmasına yönelik çalışmalar yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla fabrika yerleşkelerinde tuğla ile örülmüş silindirik veya kare formlu yüksek baca sistemleri yer almıştır. İşlevsellik ve üretime göre biçimlenme ise genel anlamda, çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren Osmanlı fabrikalarının mimari kurgulanışının temelini oluşturmuştur. Fabrikaların iç mekân düzenlemeleri, Batı'dan ithal edilen endüstriyel ekipmanların gerektirdiği yeni işleyişe göre tasarlanmıştır. Kullanış odaklı bir tasarım anlayışıyla inşa edilen bu yapılarda estetik kaygılar da ikinci plana atılmıştır. Bu nedenle Osmanlı fabrikalarının cepheleri genellikle yalın bir görünüme sahiptir. Cephelerde en belirgin özellik, ritmik bir düzen içinde sıralanan pencereler olmuştur. Bu pencereler genellikle basık, yuvarlak kemerli veya düz atkıya sahip olup, söveleri kesme taş veya tuğla ile vurgulanmıştır. Daha çok Neo-klasik üslup Osmanlı fabrikalarının cephelerinde görülebilmektedir. Bununla birlikte fabrikaların inşasında taş, tuğla, ahşap gibi malzemeler yanında Endüstri Devrimi'nin etkisiyle ortaya çıkan dökme demir, çelik, cam ve beton gibi yeni üretim yöntemleri ve malzemeler de kullanılmıştır. Fakat mevcut dokümanlar doğrultusunda, çalışma konusu olan çırçır fabrikasının cephe ve üslup özellikleri ile yapı teknik ve malzemeleri hakkında kesin bir veri ortaya koymak mümkün olamamaktadır.

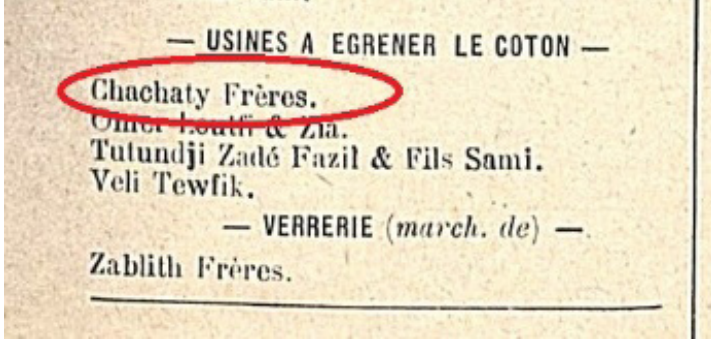
Thomas Athanassiadi ve Oğlu Bodossaki'nin sahibi olduğu fabrika kompleksinin daha sonra Şaşati Biraderler'e intikal ettiği belirtilmektedir⁸⁴. Bu bilgiyi 1929 ve 1933 yıllarına ait *Annuaire Oriental* yıllıklarından teyit etmek mümkündür⁸⁵ (Fot. 10). Yıllıklarda, Şaşati (Chachaty) Biraderler ismi pamuk işleme fabrikaları arasında yer almaktadır. 1944 yılında ise fabrika, Çukurova Sanayi İşletmeleri tarafından satın alınmıştır. 1948'te fabrikada meydana gelen yangında çırçır, yağ, sabun ve teneke, 1967'deki yangında da un binaları tamamen yanarak fabrika kompleksinden herhangi bir yapı günümüze ulaşmamıştır⁸⁶.

83 Boyacıoğlu, 2015, 471-486.

84 Develi, 2008, 209; Develi, 2018, 17.

85 *Annuaire Oriental*, 1929, 67; Şark Ticaret Yıllığı *Annuaire Oriental*, 1933, 329.

86 Develi, 2008, 209-210; Develi, 2018, 17-18.

Fot.10: 1929 Tarihli Annuaire Oriental

Sonuç

Batı'nın Endüstri Devrimi'yle yaşadığı dönüşüm, Osmanlı'nın tüm alanlarda köklü reformlara gitmesinin kaçınılmaz olduğunu göstermiştir. Özellikle Batılılaşma hareketinin hız kazandığı Tanzimat Dönemi'nde yeni düzenin getirdiği ihtiyaçlara cevap verecek yeni yapı türleri inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapılardan biri de fabrikalar olmuştur. Başta başkent İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde farklı sektörlerde üretim yapan fabrikalar kurulmuştur. Çalışmaya konu olan ve Mersin'de faaliyet gösteren Thomas Athanassiadi ve Oğulları (Bodossaki) Fabrikası da Çukurova'da pamuk üretiminin yaygınlaşmasıyla gelişen pamuk sektörünün önemli bir aktörü olmuştur. Hem bölgenin ekonomik kalkınmasına hem de Mersin'in sanayileşme sürecine katkı sağladığı bir gerçektir. Fabrika kompleksinden herhangi bir yapı günümüze ulaşmamış olsa da fabrikaya ait arşiv belgeleri ve fotoğraf önemli bilgiler edinilmesini sağlamıştır.

Thomas Athanassiadi diğer adıyla Hacı Toma'nın, Niğde'nin Bor kazasından gelip Mersin'e yerleşen ve Rum asıllı bir tüccar olduğu öğrenilmektedir. 20. yüzyıl başlarında inşa edilen Çırçır Fabrikası, Thomas Athanassiadi'nin girişimleriyle kurulmuştur. Fabrikaya dair bulgular, oğlu Bodossaki'nin de fabrika kurma girişimlerine iştirak ettiği ve daha sonra bunu devam ettirdiğini göstermektedir. Fabrika sadece pamuk işleme ve temizleme değil, aynı zamanda un, hindistan cevizi yağı, çeltik, iplik, teneke ve buz gibi farklı ürünler üreten birimlerden oluşmuştur. Zamanla, ihtiyaç ve taleplere göre çeşitli işlemlere sahip binalar eklenerek bir kompleks haline gelmiştir. Bu komplekste görülen fabrikalar, tek ve iki katlı inşa edilmiştir. Mevcut bilgiler ışığında, tek katlı yapının çırçır fabrikası olduğu öngörülmektedir. Fabrika, işlevsellik ve üretime odaklı bir anlayışla inşa edilmiştir. Doğal ışıktan ve havalandırmadan en iyi şekilde faydalanılması göz önünde bulundurulmuştur.

Söz konusu fabrika, Osmanlı fabrikalarının mimari kurgulanışına dair veriler sunması ve Osmanlı pamuk sanayisinin modernleştirilmesine yönelik hamlelerinin somut bir örneğini teşkil etmesi açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

- Akar, T. ve Ergenoğlu, M. (2021). 19. Yüzyılda Yabancıların Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyeti Edinmelerine Bir Kalkan Olarak Toprakların Vakıflaştırılması: Mersin Örneği. Osmanlı'da İktisadi Hayat ve Vakıflar, Ed. K. İ. Bulunur ve Ö. F. Can, İstanbul: Kronik Kitap, 168-181.
- Aktüre, S. (1987). 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basımevi.
- Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient (1913). Constantinople: Imprimerie Autrichienne Ferd. Walla.
- Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Orient (1914). Constantinople: Imprimerie Autrichienne Ferd. Walla.
- Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature (1921). Constantinople: Imprimerie de Pannuaire Oriental.
- Annuaire Oriental Commerce, Industrie, Administration, Magistrature (1922). Constantinople: Imprimerie de Pannuaire Oriental.
- Annuaire Oriental (1929). Constantinople: Rizzo.
- Ashton, T. S. (1964). The Industrial Revolution 1760-1830. London: Oxford University Press.
- Baskıcı, M. M. (2005). 1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Bates, E. C. (1899). The Story of the Cotton Gin. The Westborough Historical Society.
- Boyacıoğlu, D. (2013). Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Boyacıoğlu, D. (2015). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Fabrika Yapılarının İnşasına Dair Yapılan Düzenlemeler. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(38), 471-486.
- Bozkurt, İ. (2018). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mersin Tarihi (1847-1928). Mersin: Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Cillov, H. (1952). Türkiye'de Sanayi Sayımları. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 13(1-4), 199-228.
- Çadırcı, M. (1997). Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Damlıbağ, F. (2007). Osmanlı Devleti'nde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Damlıbağ, F. (2011). Batı Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870). Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 60, 433-471.
- Damlıbağ, F. (2012). Osmanlı Devleti'nde Sanayi Finansman Metodu Olarak Fabrika İmtiyaz Sistemi. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 62(2), 197-222.
- Demir Görür, E. (2023). Zirai Teşvik: Osmanlı Devleti'nde Pamuk Üretimini Arttırma Teşebbüsleri. Tarih İncelemeleri Dergisi, 38(2), 497-522.
- Develi, H. Ş. (2007). Eski Mersin'de Yaşam. Mersin.
- Develi, H. Ş. (2008). Dünden Bugüne Mersin 1836-2008. Mersin: Mersin Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Develi, H. Ş. (2018). Anılardan Seçmelerle Mersin 2. İstanbul: Mersin Deniz Ticaret Odası Yayınları.
- Dingeç, E. (1998). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında ve XX. Yüzyılın Başında Mersin'in Ekonomik Yapısı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Politikalarının Dinamikleri ve Zaaflıkları. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 48, 17-44.
- Evin, B. (2016). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Çukurova'da Pamuk Üretimi (1850-1900), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Güran, T. (1992). Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları. 150. Yılında Tanzimat, Haz. H. D. Yıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 235-257.
- Güran, T. (2014). 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Konur Çakmak, N. (2019). Osmanlı'da Sanayileşme: Adana'da Fabrikalaşma Süreci (1864-1912), (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),

Mersin Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

- Kurmuş, O. (1982). Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi. Ankara: Savaş Yayınları.
- Kurmuş, O. (1987). The Cotton Famine and Its Effects on The Ottoman Empire. The Ottoman Empire and The World-Economy, Ed. H. İslamoğlu-İnan, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 160-169.
- Kurt, M., Kuzucu, K., Çakır, B. ve Demir, K. (2016). 19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi, 40, 245-277.
- Martal, A. (1994). Batı Anadolu'da Pamukçuluğun Kooperatifleşme Süreci. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2(4), 95-101.
- Martal, A. (1999). Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl). Osmanlı 3-İktisat-, Ed. G. Eren, Ankara: Türkiye Yayınları, 279-285.
- Ökçün, A.G. (1997). Osmanlı Sanayii 1913, 1915 yılları sanayi istatistiki. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Önsoy, R. (1984). Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası 1839-1876. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2(2), 5-12.
- Özüdoğru, A. A. (2010). Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çukurova Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.
- Pamuk, Ş. (2005). Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (1985). Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (C. 6, 1556-1562), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Quataert, D. (2004). 19. Yüzyıla Genel Bakış, İslahatlar Devri 1812-1914. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (C. 2, 885-1051), İstanbul: Eren Yayınevi.
- Selvi Ünlü, T. (2007). 19. Yüzyılda Mersin'in Kentsel Gelişimi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Selvi Ünlü, T. (2009). Bir İskeleden Liman Kentine Doğu Akdeniz'in Önemli Bir Limanı Olarak On Dokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Mersin'de Mekânsal Gelişim. Planlama, 3-4, 5-26.

- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876). Tarih Araştırmaları Dergisi, 28(46), 53-69.
- Şark Ticaret Yıllığı Annuaire Oriental (1933). İstanbul: Ahmet Cevdet ve Şürekâsı.
- Şener, S. (2007). Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(3), 56-89.
- Toköz, M. (2006). Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyılda Çukurova. Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi, 21, 97-110.
- Toprak, Z. (1985a). Tanzimat'ta Osmanlı Sanayii. Tanzimat'ta Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (C. 5, 1345-1347), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, Z. (1985b). II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayii. Tanzimat'ta Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (C. 5, 1348-1359), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Toprak, Z. (2009). 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye. Toplumsal Tarih, 191, 70-76.
- Uğuz, S. (2011). I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Tarsus (1876-1926), (Yayınlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Varlık, B. (1977). Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.
- Vural, S. (2015). Pamuğun Çocuğu Mersin ve Mersin İskeleleri. Ankara: Mersin Deniz Ticaret Odası Yayınları.
- Yaktı, Ö. (2013). Amerikan İç Savaşı ve Adana: Pamuk Tarımının Adana'nın Modernleşme Sürecine Etkisi. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, 54, 273-296.

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), No: 3931-294769.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), No: 3936-295180.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dâhiliye İdare (DH. İD.), No: 107-35.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Vala (İ. MVL.), No: 516-23260.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Maliye (İ. ML.), No: 92-36.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Maliye (İ. ML.), No: 90-18.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD.), No: 78-29.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD.), No: 2140-6.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Şura-yı Devlet (ŞD.), No: 1203-28.

Hakem Değerlendirmesi: Çift “kör” hakem incelemesi.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek aldığını beyan etmemiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Makaleler, ilk başvurudan yayın aşamasına değin, ön inceleme, hakem değerlendirme, editör ve İngilizce editörü inceleme süreçlerinde görülen ihtiyaçlara göre, gözden geçirme ve düzeltme yapılabilmesi amacıyla yazara en az bir kere geri gönderilmekte ve yayın öncesinde de yazarın son durum onayı alınmaktadır. Yoğunluk ve personel sıkıntısı dolayısıyla dergi tarafından ayrıca nihai, detaylı bir redaksiyon işlemi yapılamamaktadır. Dilin kullanımı, imlâ ve redaksiyonla ilgili hususlar ve kullanılan görsellerin kalitesi yazarların sorumluluğundadır.

From the first submission to the publication stage, articles are returned to the author at least once for review and correction, depending on the needs encountered during the preliminary review, peer review, editor and English editor review processes. In addition, the author's approval is obtained for the final version of the article in publication format before publication. Due to the density, and lack of personnel, no additional redaction (editing the writing/typing) is performed by the journal. The language usage, expressing style, spelling, typing and reduction matters and the quality of the images used are the responsibility of the authors.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | Ege University, Faculty of Letters
Sanat Tarihi Dergisi | Journal of Art History
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 33, Sayı: 2, Ekim 2024 | Volume: 33, Issue: 2, October 2024

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYÖNÜ ♦ Editörler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. Semra DAŞLI, Doç. Dr. Lale DOĞER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKÇİOĞLU ♦ İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR ♦ Sekreteryâ - Grafik Tasarım/Mizapaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretariat - Graphic Designing/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

(İlgili sayının bilimsel hakemleri, tüm makaleleri içeren “Sayı Tam Dosyası”nda sunulmuştur.)

(The scientific referees of the relevant issue are presented in the “Full Issue File” containing all articles.)

[İnternet Sayfası \(Acık Erisim\)](#)

[İnternet Page \(Open Access\)](#)

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

Clarivate
Analytics

ESCI
Emerging Sources Citation Index

ULAKBİM
TR DİZİN

EBSCO

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Crossref

SÖBIAD

**INDEX
ISLAMICUS**